

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının rolü

Özet. Çalışmada Türkiye-Ermenistan ilişkileri ele alınacaktır. İki ülke ilişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşları'nın rolü ve STK girişimlerinin neticeleri değerlendirilecektir. Çalışma çerçevesinde türkçe bilimsel ve akademik çalışmalar ele alınmıştır. Türkiye'nin iki ülke arasındaki pozisyonu ve Ermenistan'ın yaklaşımları ele alınmıştır. Genel olarak özetlenirse geçmişte Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler Karabağ sorunu ve Ermeni Soykırımı iddiaları ile çıkmaz sokaklara girince son bulmuştur. Türkiye Kafkasya'da daha çok Azerbaycan'ı destekleyen bir politika izlemeye devam etmiştir. Ermenistan'a karşı tarihsel geçmişten kalan olumsuz olayların etkisi hala devam etmektedir. Karabağ sorununda Ermenistan'ı kınamış ve Karabağ topraklarının Azerbaycan'a geri iade edilmesini istemiştir. Fakat Ermenistan Türkiye'yi kınamış ve asılsız soykırım suçlamalarında bulunmuştur. İkili ilişkilerin iyice soğumasına neden olan geçmişteki tatsız olaylar halen net bir cevabını bulmamıştır. Sınır kapıların kapatılması da iki ülke ilişkilerini izole etmiştir. Yalnız STK'ların pozitif ekonomik girişimleri ile düzelmeler kaydedilmiştir. STK'ların kazan-kazan yaklaşımları ile her iki ülkenin hem iyi komşuluk hem her iki tarafın kazancını sağlayan ilişkilerin inşa edilmesini desteklemiştir. İnşili çıkışlı STK'ların girişimleri bazen iyi sonuçlara da damgasını vurmuştur. Genel olarak komşu ülke olan Ermenistan'ın Türkiye dış politikasında rolünün ne kadar önemli olduğu tartışılır ama iyi komşuluk ilkesini devam etmek gerekirse STK'ların Ermeni girişimlerinin desteklenmesinde yarar vardır. Böylece ikili ilişkilerin normale dönüşmesini sağlayacaktır. STK'lar sayesinde Türk-Ermeni ilişkileri normalleşmeye devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Türkiye, Karabağ, Ermeni soykırımı, Azerbaycan.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-129-141>

Received: 28.06.2022/ Accepted: 04.02. 2023

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan eski Sovyet Cumhuriyetleri ile kurulan ilişkiler Türk dış politikasında yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Soğuk savaşın son dönemlerinde kendi güvenliğine yönelik tehditler olmadığı takdirde bölgesel ihtilaflardan uzak duran, temkinli ve dengeleri gözetken bir dış politika izleyen Türkiye, çift kutuplu düzenin yıkılmasını takiben çok daha etkin bir dış

politika uygulamaya başlamıştır. Bu çerçevede Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine, etnik, kültürel ve tarihsel bağlardan ötürü ayrıca önem atfedilmiş bu bölgelerde kurulan devletlerden Azerbaycan'ın bağımsızlığı 9 Kasım 1991'de, diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinin tümü de herhangi bir ayırım gözetilmeden 16 Aralık 1991 tarihinde tanınmıştır. Öte yandan soğuk savaş sonrası Türk dış politikasında yaşanan bu yeni açılımın Avrupa Birliği ve ABD ile ilişkiler başta olmak üzere Batı kurumlarına yönelik de bir ayağı olduğu unutulmamalıdır. [1, p.3]

Özellikle bölgenin zengin doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip olması ve Türkiye'nin buradan batı pazarlarına yapılacak enerji sevkiyatında oynayabileceği rol üzerine oluşturulan politikalar, temelleri 1994 yılında atılan ve 2006 yılında işler hale gelen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı gibi dev enerji projelerinin hayata geçebilmiş olmasından ötürü bir ölçüde başarılı olmuştur. Bu çerçevede Azerbaycan, Rusya dışında güçlü bir ihracat kapısı bulmuş ve Avrupa pazarına daha kısa bir yoldan ulaşarak ekonomisine katkı sağlamıştır. Aynı şekilde hızla Batı'ya uyum sağlamaya gayreti içerisindeki Gürcistan da bu proje ile ekonomik açıdan bizzat daha bağımsız olmuş, üzerindeki Rus baskısını hafifleterek, daha demokratik ve istikrarlı bir siyasi yapıya doğru kısmen yol almaya başlamıştır. Bu bağlamda bölgenin kaybeden devleti, komşusu Azerbaycan ile yaşadığı Karabağ ihtilafı yüzünden yalnızlığa itilmiş olan Ermenistan olmuştur. Türkiye diğer tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi Ermenistan'ın bağımsızlığını da Azerbaycan'ın ardından 16 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır. Ancak aradan geçen yıllarda bu ülkeyle diplomatik ilişki kurmaktan kaçınmış, kara sınırı kapılarını kapalı tutmayı tercih etmiştir.[1, p.4] Türkiye ise bundan sonraki adım olarak Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarından çekilmesini ve Dağlık Karabağ sorununda çözüm yönünde irade ortaya koymasını beklemektedir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalini müteakip 1993 yılı içinde aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar bu konuda Türkiye'nin elini güçlendirmektedir. Kararlar Azerbaycan'ın ve bölgedeki diğer devletlerin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterilmesi gerektiği ve güç kullanarak toprak kazanmanın kabul edilemez olduğunu belirtmektedir. 853 ve 884 sayılı kararlar Azerbaycan'a ait olan toprakların işgal edilmesini kınamaktadır. 822, 853 ve 884 sayılı kararlar ise özellikle işgal edilen bölgelerdeki işgalci güçlerin geri çekilmesini talep etmektedir. [2, p.15]

Ermenistan ve Ermeni diasporasının soykırım iddialarından vazgeçmelerini beklemek de gerçekçi değildir. Çünkü bu konu özellikle diaspora Ermenileri açısından milli kimliğin bir ögesi haline gelmiş durumdadır. Ayrıca sözde soykırım diasporanın varlık nedenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla diaspora Ermenileri ile Ermenistan'da yaşayan Ermenileri bu anlamda birbirinden ayrı tutmak gerekir. Ermenistan Ermenileri ile diaspora

Ermenilerinin optimizasyonları farklıdır. Örneğin diaspora Ermenileri, bulunduğu ülkelerde sahip oldukları ekonomik ve siyasi imkanları sözde soykırımı istismar ederek muhafaza etmektedirler. Zira soykırım iddiaları diasporanın mevcudiyetini ve meşruluğunu güçlendirmektedir. Bu nedenle Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi Ermenistan'daki Ermeniler açısından anlaşılabilir bir durumdur fakat diaspora ilişkilerin iyileşmesini istemeyecektir. Kısacası, Ermenistan Ermenileri ile diaspora arasında çok ciddi bir tutum farklılığı vardır ve önümüzdeki süreçte ilişkilerin seyri açısından bu farklılık dikkatle göz önünde bulundurulmalıdır. Olaya Türkiye açısından bakıldığında ise soykırım iddialarının kabul edilmesi gerçekçi olmaz. Bu yüzden ilişkiler soykırımı indirgenirse hiçbir mesafe alınmadan görüşmeler tıkanır, hatta daha geriye gider. Yapılması gereken Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinde soykırım iddialarını geri plana atmasıdır.[2, p.30] Bu konuda STK'ların önemli ölçüde yeri de vardır. Çalışmada bu konuya yönelik STK'ların rolü ve girişimleri ele alınacaktır.

Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleşme Süreci ve Sivil Toplum Kuruluşları

STK'lar mevcut 4 ana anlaşmazlık konusu olan, Dağlık Karabağ ihtilafı, sınırın tanınması sorunu, 'soykırım' iddiaları ve kapalı sınır meselesi üzerinde odaklanmıştır. İlişkileri normalleştirmek amacıyla bugüne kadar gerçekleştirilen sivil girişimler çerçevesinde, Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu (TARC), Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC), yerel girişimler ve diğer sivil toplum çabalarıyla 2 ülke arasındaki ilişkiler normalleşmiştir. [1, p.5] Bununla beraber TESEV Dış Politika Programı, Ermenistan sorunu üzerine çalışmalarına ilk olarak 2006 yılında başladı. Aralık 2006'da Ermenistan'a gerçekleştirdiğimiz seyahatin ardından, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda kamuoyunun ve siyasilerin dikkatini çekmek üzere çalışmaya devam etmektedir. TESEV'in Ermeni çalışmalarının amacı Türkiye'nin iç ve dış politika sorunlarının çözümüne, bölgesel ve küresel ilişkilerin gelişmesine ve Türkiye'nin AB üyelik sürecine destek olmaktır. [1, p.1]

Diyalog açısından öncelikle, hem Türkiye, Ermenistan ile sağlıklı bir diyalog oluşturmaya çalıştı, hem de ABD Türkiye-Ermenistan diyalogunu sağlamaya çalıştı. Diplomatik

ilişki olmamasına rağmen özellikle son yıllarda Türk dış işleri bakanları Ermenistanlı meslektaşlarıyla sıkça görüşmeye çalıştılar. İsmail Cem dönemindeki yoğun çabalar AKP Hükümeti döneminde artarak devam etti. Öyle ki Türk dış işleri bakanları diğer komşu ülkelerden çok Ermenistanlı yetkililer ile görüştü. Ancak anlaşıldı ki resmi ilişkileri belli bir seviyenin ötesine geçirebilmek son derece zordu. Bu nedenle sivil inisiyatiflere şans verilmeye çalışıldı. Diyalogu güçlendirecek meslek grupları arasında ilişkiler teşvik edildi. Basın bunların başında geliyordu. Karşılıklı ziyaretler gerçekleştirildi. Meslek grupları ve diğer baskı grupları arasındaki ilişkilerde Amerika ya doğrudan ya da sivil toplum kuruluşları aracılığıyla aktif bir rol oynamıştır. Amerikan cesaretlendirmeleri ve maddi katkıları olmasaydı bu girişimlerin yapılabilmesi zor olabilirdi.[3, p.291] TARC: Türk Ermeni Uzlaşma Komisyonu (Turkish-Armenian Reconciliation Commission) , sadece Türkiye'nin bir inisiyatifi olarak ele almamaz. Ancak daha çok Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın cesaretlendirmesi ve yardımlarıyla gerçekleşen süreçte Türkiye projeye tam destek vermiştir. Resmi düzeyde ciddi bir ilerlemenin sağlanamadığı ve yakın bir gelecekte aradaki önyargılar giderilemeden bir ilerleme olamayacağı kaygısıyla 9 Temmuz 1991'de Henry Dunant Centre for Humunatarian Dialogue'un ev sahipliğinde, Cenevre'de 3 günlük bir görüşme maratonunun ardından kurulan TARC, kısa ömürlü olmasına karşın diyalog adına önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda ermeni kanadının çekingenliği ve diyalogda yaşadığı sıkıntılar, sorunun bu boyutunun ABD ve uluslararası kamuoyu, hatta Ermeniler'ce daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. [3, p.292] Ermeni tarafının diyaloga güvensizliği daha TARC'ın üyelerinin oluşumunda ortaya çıkmıştır. Türk tarafı TARC'da 6 üye ile temsil edilirken Ermeni tarafını temsil edecek bu sayıda üye bulunamamıştır. Bunun bir nedeni TARC'a olan güvensizlikle de asıl önemli neden Ermeni toplumunun tepkisini çekmemektir. Çünkü TARC'ın Ermeni üyeleri ölüm tehdidi de dahil olmak üzere çok sayıda tehdit ve eleştiri almışlardır. TARC'ın ilk aşamada hedefleri oldukça mütevazı idi. Karabağ sorunu ve soykırım iddiaları TARC toplantılarında gündeme getirilmeyecekti. Temel amaç önyargıları azaltacak, 2 toplum arasında yakınlaşmayı sağlayacak ilişkileri geliştirebilmektir. Bunun için diyalog başta olmak üzere turizm, araştırma, eğitim, çevre,

ticaret, sanayi vb. alanlarda karşılıklı işbirliğine katkı sağlayacak yol açılmaya çalışılacaktı. Yani resmi olmayan bir diploması izlenecekti. TARC uzun ömürlü olamamış ve 11 Aralık 2001'de Ermeni üyelerinin çekilmesiyle sona ermiştir. Fakat resmi yolla gerçekleşmeyen ilişki bu tür gayri resmi araçlarla geliştirilmeye çalışılmıştır. [3, p.294]

Vienna Diploması Akademisi'nde yapılan bir dizi toplantının ardından TRAC Temmuz 2001'de Cenevre'de altı Türk ve dört Ermeni üye tarafından kuruldu. Komisyon, temel olarak Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı anlayışı ve Türkiye-Ermenistan arasında ilişkileri geliştirmeyi hedefliyordu. Washington D.C merkezli Amerikan Üniversitesi-Küresel Barış Merkezi tarafından 2001-2003 arasında destekleneceğini bildirdi. Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan Eylül 2001 açıklamasında TARC gibi 2 toplumu yakınlaştırma girişimlerinin tamamen yanında olduğunu fakat bu gibi çabalarda çok dikkatli olunması gerektiğini bildirdi. [4, p.273] Süreç içerisinde Ermeni Diasporasının radikal kanadından gelen eleştirel sesler iyice yükselmeye başladı. TARC'ın asıl niyetinin Ermeni soykırımının benimsenmesi iddialarını zayıflatmak olduğu belirtilirken, Fransa'da kurulan Ermeni-Türk Yakınlaşma Forumu (FRAT) gibi yeni oluşumların da TARC gibi başarısızlığa uğrayacağı iddia ediliyordu. ABD'nin tutumu da Diaspora tarafından olumsuz yönde eleştiriliyordu. ABD'nin tutumu da Diaspora tarafından olumsuz yönde eleştiriliyordu. Kaldı ki ABD Başkanı G.W.Bush'un 1915 olaylarının anıldığı 24 Nisan günü yaptığı açıklamada 'soykırım' yerine 'korkunç trajedi' tabirini kullanması Ermeni radikallerin sert eleştirilerine yol açtı. Bazı görüşlere göre Bush konuşmasında 'Ermenistan ve Türkiye'den uzlaşma ruhu içinde bir araya gelen dostlarımız' derken TARC'tan söz ediyordu. Nisan 2004'te Moskova'da 3 Türk ve 4 Ermeni üyesiyle bir araya gelen TARC, komisyonun faaliyetlerini sona erdirdiğini duyurdu. [4, p.274]

1997 yılında İstanbul'da gerçekleşen Karadeniz Ekonomik İşbirliği zirvesinde Türkiye-Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkiler gündeme alındı. O dönemde ABD'nin gıda yardımının Azerbaycan, Özbekistan, Ermenistan ve Tacikistan'a deniz ve kara taşımasını yapan Türk ve Ermeni işadamları, bir Türk-Ermeni iş konseyi kurulmasını teklif ettiler. Bu girişim hem Karadeniz Ekonomik İşbirliği

tarafından hem de dönemin Ermenistan devlet başkanının ağabeyi olan Telman Ter Petrosyan tarafından destek gördü. Böylelikle TABDC 1997 yılında, 2 ülkede farklı sektörlerde faaliyet gösteren şirketler arasında iletişim ve işbirliğini geliştirmek amacıyla Türkiye ve Ermenistan'da eş zamanlı olarak kuruldu. İş konseyleri resmi yapılar olduğundan ve Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler olmadığından TABDC, DEİK bünyesine entegre olmadı. Sınırların kapanışının onuncu yılını simgeleyen Nisan 2003'te Avrupa Parlamentosu'nda düzenlenen bir konferansta TABDC tarafından sınırın açılması ve bölgede ekonomik işbirliği yapılması gerektiği mesajı verdi. Toplantıya Türk, Ermeni ve Azeri Büyükelçilikleri de temsilci gönderdi. 1997'de dönemin başbakanı Mesut Yılmaz da sınırın açılması için girişimlerde bulunmuş, türk-ermen ve ermeni-azeri ilişkilerinin geliştirilmesi ele alınmıştır. 1993 kapıların kapanması ve türkiye'nin ambargosu sona erince süregelen 1915 olayları ve Karabağ sorununu çözmek için daha yumuşak bir zemin yaratacaktır. [4, p.283] Kafkasya Bölgesindeki en büyük ihtilaf olan Dağlık Karabağ sorunu, yakın bir gelecekte çözüme kavuşacak gibi gözükmemektedir. Halen Azerbaycan topraklarının%20'si Ermenistan işgali altındadır ve 1994 yılında taraflar arasında ateşkesin imzalanmasından bu yana soruna çözüm bulunamamıştır. Türkiye stratejik vizyonuna uygun olarak bu çözümsüzlükte arabuluculuk olarak yer almak istese de taraflardan birisiyle diplomatik ilişkisinin bulunmaması ve diğer taraf ile de 'kardeş ülke' konumunda olması, bu role soyunmasının zorlaştırmaktadır. [1, p.27]

Türkiye'deki 35 il sivil toplum örgütünü kapsayan Sivil Toplum Kuruluşları Konfederasyonu, Ermenistan-Türkiye arasındaki barışa katkı sağlamak için Ermenistan'daki muhatap dernekle bir araya gelecek. Konfederasyon ile Ermenistan'daki Hemşeriler Birliği Derneği arasında yaklaşık 1 yıldır iletişim devam ediyor. 28 Temmuz-1 Ağustos arasında Türkiye'de bulunacak olan dernek yetkileri ile konfederasyon yetkilileri, iki ülke arasındaki ilişkilerin siyasi, ticari yönden iyileştirilmesini, barışa nasıl katkı sağlayabileceklerini ve bu konuda neler yapabileceklerini görüşecek. Öte yandan, 19 Eylül'de dünyanın her yerinden Ermenilerin katılımıyla ilk dini törenin yapılacağı Van'daki Akdamar Kilisesi'nde düzenlenecek program konusunda da hazırlıklar sürüyor. Otel kapasitesi, gelecek misafirleri karşılayamayacağı

için, Van'da bulunan tüm öğrenci yurtlarının, Ermeni misafirlere tahsis edilmesi ve otel seviyesinde hizmet verilmesi için çalışma yürütülüyor. [5, p.40]

Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) Eş Başkanı Kaan Soyak, sivil toplum örgütlerinin görevleri ve işlevlerinin, bugünün dünyasında çok önemli olduğuna işaret ederek, özellikle birbirleriyle diplomatik ilişki kuramamış veya ilişkilerinde sorun yaşayan ülkeler arasında sorunların çözümüne yardımcı olmak konularında sivil toplum örgütlerinin kilit rol üstlendiklerini belirtti. TABDC olarak kuruldukları 1997 yılından bu yana, hem Türkiye'deki hem de Ermenistan'daki neredeyse bütün sivil toplum örgütleriyle bağlantıya geçip, birbirleriyle buluşup tanışmalarını ve olabilirse birlikte projeler yapmalarını teşvik ettiklerini anlatan Soyak, konfederasyonun çalışmasının da, bu çalışmaların sonucu olduğunu kaydetti. Soyak, derneğin büyük bir özveriyle çalışarak, Türkiye ve Ermenistan hükümetlerine yardımcı olabilecek önemli bir projeyi gerçekleştirdiğinin altını çizdi. Yaklaşık 15 yıldır düzenli olarak Ermenistan'a gittiklerini ve Ermenistan'daki hemen hemen tüm iş ve sivil toplum örgütleriyle iletişim içerisinde bulduklarını dile getiren Soyak, "Hepsi, Türkiye ile yakınlaşmaya son derece olumlu bakıyorlar ve bunu destekliyorlar" dedi. Soyak, bugüne kadar Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin en önemli aşamalarında ve Türkiye ile Ermeni Diasporası arasındaki tüm ilişkilerin ve yakınlaşmaların kurulmasında öncülüğü sivil toplum kuruluşlarının çektiğini vurguladı. -"Bir Ümit Işığı Doğdu Diyorlar"- Konfederasyon adına Ermenistanlı yetkililerle iletişimi ve projeyi yürüten İstanbul'daki Manisalılar Derneği Kurucu Başkanı İsmail Gürol Uğurlu da dünya kupası elemeleri sırasında Türkiye ile Ermenistan'ın aynı gruba düşmesinin, kendilerine iki ülke sivil toplumunun yaklaşması fikrini verdiğini belirterek, "Ermenistan'daki sivil toplum kuruluşlarıyla temas kuralım ve bizim de barışa bir katkımız olsun istedik" dedi. -Akdamar Kilisesi'nde Program Hazırlıkları- Konfederasyonda bulunan ve barışın sağlanmasına katkı vermeyi amaçlayan Van Gölü ve Çevresi Derneği Başkanı Yusuf Tuncil ise Ermenistan sivil toplum örgütleriyle çalışmalarının Van ayağına işaret ederek, 19 Eylül'de dünyanın her yerinden Ermenilerin katılımıyla ilk dini törenin yapılacağı Van'daki Akdamar Kilisesi'nde düzenlenecek programa değinip, şunları anlattı: "Van'a gittim

yetkililerle görüşme yaptık. Otel kapasitesinin gelecek misafirleri karşılayamayacağından, Van'da bulunan tüm öğrenci yurtlarının gelecek Ermeni misafirlerimize tahsis edilmesi ve otel seviyesinde bir hizmet verilmesi için çalışma yapıyoruz." Diye dile getirdi. [5, p.44]

Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) Dış Politika Programı, 2006'da 'Ermenistan İlişkilerinin Normalleştirilmesi' başlıklı bir proje başlatmıştır. 2 ülke arasında resmi ilişkilerin yokluğundan kaynaklanan diyalog boşluğunu doldurmayı hedeflemektedir. TESEV dış politika sorumlusu Aybars Görgülü'nün ifade ettiğine göre TESEV bir düşünce kuruluşu olarak iki toplum arasında diyalog kanalı oluşturmaktadır. Görgülü'ye göre sınırın açılmasının önündeki en büyük engel Karabağ problemi'dir. Bu nedenle TESEV'in üstlenebileceği rol doğrudan karar alıcıları şu anki gelişmelere konusunda etkilemeye çalışmaktadır. TESEV'in hem iki ülke arasında diplomatik kanalı oluşturmaktır. Türkiye-Ermenistan üzerinde çalışma yapan USAK'tır. 2004'te Ankara'da kurulmuş. USAK daha çok iletişim araçlarını kullanarak kamuoyunu ve politikaları etkilemeye çalışmaktadır. Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) da bu konuda çeşitli çalışmalarda bulunan bir düşünce kuruluşudur. SETA iki ülke toplumlarının belirli kesimleri arasında diyalog kanallarını açmak suretiyle bu alanda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin şekillenmesine katkıda bulunmaktadır.[6, p.51] Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi sürecine katkı sağlamayı amaçlayan bir başka sivil girişim de yine 2004'te Ankara'da kurulmuş olan Alternatif Politikalar Merkezi (APM)'dir. APM, 11-12 Şubat 2010'da 'Türk-Ermeni ilişkilerinde Yeni Bir Rol: Her şeyi Devletten Beklememek Lazım, Sivil Toplum İşbaşı' başlıklı bir toplantı düzenlenmiştir. Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (STGM) de Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili olarak Ermenistan Sivil Toplum Enstitüsü ile ortaklaşa olarak Erivan'da 14-15 Mart 2010'da bir forum düzenleyerek sürece katkıda bulunmuştur. Türkiye'den 30 STK katılmıştır. Türk iş dünyasının en önemli kuruluşlarından biri olan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) de Türk-Ermeni ilişkilerindeki Hükümetin bu girişimini desteklemektedir. Özellikle Eylül 2008'de ilişkilerdeki normalleşme sürecinde Bülte'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'da oynanan futbol maçına gitmesiyle başlayan ilişkilerdeki normalleşmeyi TÜSİAD olarak destekledikleri belirtilmiştir. [6, p.53]

Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya yönelik öncelikleri bölgesel güvenlik ve istikrarın sürdürülmesidir. Türkiye ayrıca Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve egemenliğini desteklemekte, bu ülkelerin Avrupa ve Avrupa-Atlantik kurumlarına ve diğer uluslararası kuruluşlara entegrasyonunu da teşvik etmektedir. Ankara, kapalı olan Ermenistan sınırının Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki varlık ve etkisini sınırladığının da farkındadır. Ancak, Türkiye'nin Azerbaycan'la ilişkileri pahasına Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirilmesi olası değildir. Ayrıca Azerbaycan'ın stratejik doğal kaynakları ve iki ülke arasındaki akrabalık bağlarının yanı sıra, Türkiye açısından Azerbaycan ile sahip olduğu ekonomik ilişki diğer tüm Güney Kafkasya ülkeleri ile arasındaki ekonomik ilişkiden daha önemlidir. Türkiye, 2010 yılındaki 2.416 milyar \$ ticaret hacmi ile Azerbaycan'ın ikinci en büyük ticari ortağıdır.[7, p.21] Futbol diplomasisi ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanan normalleşme süreci, Kasım 2009'da imzalanan Zürih protokolleri vasıtasıyla Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın tesis edilmesi adına tarihi bir fırsat yaratmıştır. Fakat süreç tamamlanamadığı için, her iki tarafta da hayal kırıklığı yaratmıştır. EPF'nin Kafkasya Araştırma Kaynağı Merkezi'nce (Center for Research Resource Center – CRRC) 2010 yılında (normalleşme sürecinin tıkanmasının ardından) yapılan bir araştırma verilerine göre, Ermenilerin çoğunluğu Türkiye ile sınırın açılmasının ekonomik açıdan Ermenistan'a fayda getireceğini düşünse de, Ermenistan'da çalışmaya katılanların %44'ü sınırın açılmasının iç politik süreçlere zarar getireceğini ve %58'i ise sınırı açmanın Ermenistan'ın ulusal güvenliği açısından zararlı olacağını dile getirmiştir.2 2010 yılının Aralık ayında yapılan, TESEV'in «Türkiye'de Dış Politika Algısı» isimli araştırmasına göre, Türkiye'de, araştırmaya katılanların %39'u Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulmasını ve sınırın açılmasını desteklerken, %44'ü desteklememektedir. Aynı zamanda katılımcıların %50'si Ermenistan ve Türkiye arasında politik yakınlaşmayı desteklerken, katılımcıların %37'si buna karşı çıkmaktadır.3 Ayrıca, CRRC'nin araştırması göstermektedir ki Ermenistan'da araştırmaya katılanların %69'u Türkiye toplumunun Ermenistan'a karşı genel tutumunun fazlasıyla ya da tamamen olumsuz olduğunu düşünmektedir.4 Bu veriler, iki ülke vatandaşlarının karşılıklı algılarının hala sorunlu olduğunu göstermektedir. İlk beklentiler,

Ermenistan-Türkiye ilişkilerinde yaşanacak bir iyileşmenin, Ermenistan- Azerbaycan arasında bir uzlaşmayı da tetikleyeceği yönünde olmuştur. En azından Türkiye’de, Ermenistan’la ilişkilerde elde edilecek olumlu bir adımın Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine de yansıtacağı ve dolayısıyla bu iki ülke arası normalleşme sürecinin kolaylaşacağı varsayılmıştır. Ancak Ermenistan-Türkiye yakınlaşması kısa sürede rafa kaldırıldığı için olumlu bir adım olmaktan çok tamamlanmamış bir süreç olarak kalmıştır. Bu çerçevede yakınlaşma süreci Türkiye’de Ermenistan’a olan ilgiyi artırmış olsa da, Ermenistan-Azerbaycan diyaloguna katkı sağlayamamıştır. Türkiye tarafının protokolleri onaylamamasının temel sebebinin Azerbaycan’la ilişkileri olduğu düşünüldüğünde sürecin nihai olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki diyaloga da zarar vermesi mümkündür. Türkiye açıkça Ermenistan- Türkiye normalleşme süreci ile Dağlık Karabağ sorununun birbiriyle ilişkili olduğunu düşünmektedir. Başka bir deyişle, Dağlık Karabağ sorunundaki çıkmaz, bölgesel dinamikleri ve Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecini olumsuz etkilemektedir. Sonuçta Ermenistan- Türkiye ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri ayrı ayrı müzakere edilecek olsa da ikisi arasında bir bağlantı bulunduğu açıktır. [8, p.28]

Türkiye hem Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesi hem de Güney Kafkasya’da istikrar ve barışın sağlanması hedefleri doğrultusunda, sorunun çözüm sürecini hala yakından takip etmektedir. Örneğin; 2009 Ekim’inde Ermenistan ve Türkiye arasında imzalanan protokoller esas olarak Dağlık Karabağ sorununun çözüm sürecindeki tıkanmadan ötürü askıya alınmıştır. Türkiye barışçıl bir değişim meydana gelmesini ve çözüm için diplomatik yolları desteklemektedir. Dağlık Karabağ’daki durum oldukça hassastır. Yoksulluk nedeniyle çok sayıda kişi burayı terk etmiştir. Çözüme yönelik hiçbir gelişme kaydedilmediği gibi Uluslararası Kriz Grubu (ICG), Ermenistan ve Azerbaycan arasında silahlı çatışmanın yeniden başlamasının muhtemel olduğunun altını yakın zamanda çizmiştir.10 ICG ayrıca, ülkesinde yerinden edilmiş 600.000 Azeri ile ilgili durumun hala ele alınmadığını da vurgulamıştır. Aynı durum, her iki taraftaki binlerce mülteci için de söylenebilir. Öte yandan Türkiye, savaş ihtimalinin azaltılmasında da olumlu bir rol oynayabilir. Türkiye, Azerbaycan’ı Ermenistan ile işbirliğinde bulunarak bir olay araştırma mekanizması (incident investigation

mechanism) geliştirmesi ve uygulaması konusunda teşvik edebilir ve her iki tarafı temas hattından nişancılarını çekmeleri hususunda ikna etmeye çalışabilir. [9, p. 28]

SETA, 26–27 Mayıs 2009 tarihleri arasında İstanbul Conrad Otel’de Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı düzenlemiştir. Çalıştayı temel amacı Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde son dönemde yaşanan gelişmeleri değerlendirmek, ilişkilerin normalleşmesi önündeki engellerin neler olduğunu analiz etmek ve Türk-Ermeni ilişkilerinde yakınlaşmaya katkı sağlayacak öneriler geliştirmektir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönünde atılan adımlar, lehte ve aleyhte çeşitli tepkilere yol açmıştır. Müzakere ve çözüm süreçlerinin her zaman zor olduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu durumu normal karşılamak gerekir. Türkiye-Ermenistan ilişkileri hem Türkiye-Azerbaycan, hem Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri açısından hem de Güney Kafkasya’da güven ve istikrarın tesisi açısından önem arz etmektedir. Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı’nda Türkiye’den ve Ermenistan’dan uzmanların katılımıyla iki ülke arasındaki ilişkiler ve bölge siyaseti ele alınmıştır. SETA’nın 26–27 Mayıs 2009 tarihlerinde İstanbul’da düzenlemiş olduğu Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı’nda Türkiye ve Ermenistan’dan gelen katılımcılarla iki ülke arasındaki ilişkiler ve bugün devam eden normalleşme süreci çok yönlü olarak ele alınmıştır. Çalıştayda iki ülkenin son zamanlarda normalleşme süreciyle kaydettiği gelişmeler takdirle karşılanarak bunun nasıl daha ileri aşamaya getirilebileceği noktasında Ermeni ve Türk katılımcılar arasında fikir teatisi gerçekleştirilmiştir. Yapılan oturumlarda Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme süreci, Karabağ sorunu ve sınırların açılması gibi temel konular ve sorunlara dair farklı yaklaşımlara değinilmiştir.[10, p.14] Çalıştayda, Ağustos 2008 tarihinde meydana gelen Rus-Gürcü çatışmasının, Kafkasya’ya istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı getirdiği üzerinde durulmuştur. Buna karşı Türkiye’nin kendi inisiyatifi ile ortaya attığı Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu (KİİP) ve ardından Türkiye-Ermenistan arasında ivme kazanan normalleşme sürecinin bölgeye istikrar ve güvenlik getirici bir unsur olarak görülmeye başladığı dile getirilmiştir. Türkiye’nin KİİP ve normalleşme süreci ile etrafında bir barış kuşağı oluşturma politikası izlediği ve yakın çevresi olan Kafkasya’da güvenlik ve istikrar üreten bir aktör olarak proaktif bir dış politika izlediği

vurgulanmıştır. Bu girişimlerin Kafkasya'da yeniden entegrasyonu ve güven artırıcı işlevleri yerine getirdiğine dikkat çeken katılımcılar, bölge politikasının taraflardan birinin kazandığı ve diğerinin kaybettiği sıfır toplamlı oyun yerine herkesin kazanacağı kazan-kazan stratejisi ve işbirliği eksenine kaydığını ifade etmişlerdir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ve normalleşme sürecinde temel konunun öncelikle sınırların açılması olduğu, ancak bunun da al-ver denkleminde indirgenmeyerek karşılıklı işbirliği ve çıkarlar doğrultusunda yapılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Sınırların açılması her iki tarafa da kazanç sağlayacak olup, iki ülke ticari ilişkilerini ikiye katlayacaktır. Sınırların açılması halinde Ermenistan ticaret hacmi 14 kat artarken Türkiye ticaretinin de üç kat artacağı öngörülmektedir. Özellikle, Ermenistan açısından sınırların açılmasının 70 milyonluk bir pazarın açılmasını ifade ettiği; bu nedenle sınırların açılmasıyla Ermenistan'ın Türkiye'den çok daha fazla kazançlar elde edeceği ileri sürülmüştür. Bunların yanında tecrit edilmiş Ermenistan'ın Batı ile entegre olma yolunun da açılacağı ve bunun da Ermenistan'a Batı yardım ve desteğini getireceği vurgulanmıştır. Katılımcıların dikkat çektiği önemli bir nokta da, Ermenistan'ın bugüne kadar bölgedeki enerji projelerinden dışlanması durumunun sınırların açılmasıyla ortadan kalkacağıdır. Çalıştayda dile getirilen görüşlerden biri de normalleşme sürecinin Karabağ sorununa endekslenmesinin süreci tıkayacağı; bu nedenle, Karabağ sorununun normalleşme sürecinin ve yol haritasının bir konusu olmaması gerektiğidir. Ancak, paradoksal olarak normalleşme süreci, Karabağ sorunu ile çakışmaktadır. Bu iki süreci birbirine paralel olarak iki ayrı kulvarda yürütmenin daha işlevsel olacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte, normalleşme sürecinin ilerlemesinin Karabağ sorununun çözümünde kolaylaştırıcı işleve sahip olduğu da eklenmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin Karabağ sorununda Azerbaycan tarafını tutan bir aktör olması yerine tarafsız politika izlemesinin sorunun çözümünü mümkün hale getireceği, aynı zamanda bu tutumun Kafkasya'da Türkiye'yi lider aktör konumuna getireceği ileri sürülmüştür. Normalleşme sürecinde diaspora, resmi söylemler, tarihsel algılar ve sözde soykırım tasarılarını üçüncü ülkelerde gündeme getirme çabalarının yavaşlatıcı ve engelleyici faktörler olarak ortaya çıkmakta, buna karşı bu konuların siyasallaştırılmasından kaçınılması gerekmektedir. Ayrıca, bu noktada uluslararası

resmi sınırları aşan işleve sahip olan STK'lara iki ülke sorunlarının çözümünde önemli roller düşmektedir. STK'lar toplumlar arası karşılıklı anlayışları geliştirerek normalleşme sürecinin alt yapısını hazırlayıcı işlev üstlenebilirler. Başka bir ifadeyle; STK'lar siyasi sorunların çözümüne zemin hazırlayarak normalleşme sürecinin kolaylaştırıcı motoru olabilirler. Bununla birlikte, normalleşme sürecinde iki ülke arasındaki bütün sorunların çözülmesi gibi bir zorunluluğun olmadığı, sorunlar çözülmeden de Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde olduğu gibi ilişkilerin geliştirilebileceği vurgulanmıştır. Sonuç olarak katılımcılar, bu çalıştayın bir süreklilik çerçevesinde tekrarlanması konusunda mutabakata varmış ve benzer bir çalıştayın Türkiye- Azerbaycan İlişkileri çerçevesinde gerçekleştirilmesinin yararlı olacağı ortaya çıkmıştır. Bunun da ötesinde her iki çalışmaya da katılanların bir araya gelerek oluşturacağı Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri çalıştayının gerçekleştirilmesinin de stratejik açıdan yararlı olacağı öngörülmüştür. [10, p.15]

Türk iş dünyasının en önemli kuruluşlarından biri olan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) de Türk-Ermeni ilişkilerindeki bu normalleşme sürecinden memnuniyet duyduğunu belirten açıklamalar yapmakta ve Hükümetin bu girişimini desteklemektedir. Öncelikle 2008 yılının Eylül ayında başlayan ilişkilerdeki normalleşme süreci üzerine yayınladığı basın bülteninde TÜSİAD, Türkiye'nin Kafkasya açılımının Ermenistan'la ilişkilerin de desteklenmesi şeklinde yürütülmesini tavsiye etmiştir. Bu bültende ayrıca Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'da oynanan futbol maçına gitmesiyle başlayan ilişkilerdeki normalleşmeyi TÜSİAD olarak destekledikleri belirtilmiştir. TÜSİAD'ın bu süreci desteklediğine yönelik bir başka açıklaması da Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokoller sonucu yapılmıştır. 12 Ekim 2009 tarihli basın bülteninde «...Protokoller ile somut bir noktaya gelen anlayışı ve bu sürecin belli bir takvime bağlanması konusunda iki ülke arasındaki mutabakatı destekliyor, sürecin vardığı noktadan memnuniyet duyuyor ve normalleşmenin bir an önce sağlanmasını diliyoruz»(TÜSİAD, 2009) ifadeleriyle Protokollerin imzalanmasına yönelik desteklerini belirtmişlerdir. Bu örneklerden de görüleceği üzere, son dönemde Türkiye ile Ermenistan ilişkileri ile alakalı olarak pek çok sivil girişim başlatılmıştır.

Hükümet yetkilileri tarafından atılan adımlara paralel olarak toplumsal aktörler düzeyinde de çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaların hemen hepsi ortak amaçlara hizmet etmekte, her biri kendi alanında sürece katkı sağlamaya çalışmaktadır. Bu girişimlerin başlıca amacı, iki ülke arasında var olan önyargıları ortadan kaldırmak ve halklar düzeyinde yakınlaşmayı sağlayarak, bu yakınlaşmanın devletler düzeyine de taşınmasına katkıda bulunmaktadır. Özellikle düşünce kuruluşları bu noktada devreye girerek, gerçekleştirdikleri projelerle bu amacı gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca yapılan akademik yayınlar ve raporlarla da gerek siyasiler, gerekse vatandaşlar sürece konusunda bilgi sahibi olmaktadır. [11, p.25]

Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda çalışma yapan bir başka kuruluş da Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)'dur. USAK, 2004 yılında Ankara'da kurulmuş, uluslararası ilişkiler ve güvenlik konularının stratejik boyutları üzerinde çalışan bir düşünce kuruluşudur. USAK, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine daha çok akademik yayınlar yaparak katkıda bulunmaktadır. USAK, araştırmacılarının görsel basında yer aldıkları tartışma programları ve yazılı basın için hazırladıkları siyasi analiz yazılarıyla dış politika sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu noktada denilebilir ki USAK, daha çok iletişim araçlarını kullanarak kamuoyunu ve politikaları etkilemeye çalışmaktadır. Ayrıca USAK bağımsız bir düşünce kuruluşu olmasına rağmen kimi projelerde Dışişleri Bakanlığı ile ortaklaşa çalışarak süreci şekillendirmektedir. [11, p.26]

ANKARA'da Columbia Üniversitesi'nden İnsan Hakları Çalışmaları Enstitüsü Barışın Temini ve İnsan Hakları Programı Direktörü David Phillips, 5 Nisan 2012 Perşembe günü TEPAV'da Türk-Ermeni diplomatik ilişkilerine ilişkin konuştu. İki ülke arasındaki protokol sürecine ilişkin çalışmasını sunan Phillips, Türk-Ermeni sorununun aşılmasına katkı için ise sivil toplum kuruluşları arasındaki diyaloga devam edilmesi ve sınır turizmi, nakliye, enerji ile inşaat gibi sektörlerde ortaklık önerdi. Phillips, TEPAV Dış Politika Analisti Dr. Burcu Gültekin Punsman'ın moderatörlüğünü yaptığı toplantıda Phillips, 2005 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından 1915 olaylarının araştırılması için yapılan ancak Ermenistan'ın reddettiği Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerisi, 2007 yılında Ermeni Gazeteci ve Yazar Hrant Dink'in öldürülmesi, 2008 yılında iki ülke

Cumhurbaşkanları Gül ile Sarkisyan arasında yaşanan futbol diplomasisi, 2009 yılında protokol sürecine Erdoğan'ın Dağlık Karabağ sorununa ilişkin söyleminin dahil olması ve İsviçre'nin arabuluculuğundan bahsetti. David Phillips, 1915 olaylarına ilişkin olarak Birleşmiş Milletler (BM)'in tehciri içeren soykırım tanımını Ermeni tarafı için manevi bir galibiyet olarak tanımlarken, protokollerin uygulanması için Türkiye'den soykırımı tanımamasını bekleyen çok sayıda Ermeni grubun varlığına işaret etti. Diğer yandan Türkiye'nin protokollerini onaylaması halinde Ermenistan'ın da onu izleyeceğini düşündüğünü belirten Phillips, bu kapsamda ABD'nin seçimler nedeniyle aktif rol oynamadığını, Rusya'nın da pek yapıcı davranmadığını ifade etti. [12, p.4]

Türk ve Ermeni sivil toplum kuruluşları, ilişkilerdeki ivmeyi sürdürmek için «gayri resmi diplomasi» yürütmeye devam ediyorlar. Türkiye ve Ermenistan arasında «futbol diplomasisi» olarak adlandırılan ve 2008 yılında başlatılan resmi düzeydeki yakınlaşma çabalarının ardından, her iki ülkenin de sivil toplum kuruluşları birbirleriyle giderek daha aktif bir iletişim kurmaya başladı. Türkiye ve Ermenistan arasındaki kardeşlik ve dostluğu temsil eden Kars'taki İnsanlık Anıtı, 2011 Nisan'ında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın talimatı üzerine yıkıldı. Ekim 2009'da iki ülke arasındaki protokollerin çökmesinin ardından ilişkilerde ivedi bir normalleşme ihtimali yok olmuş olsa da, sivil toplum kuruluşları Ermeni-Türk yakınlaşma sürecinin ivmesini sürdürmek için çabalarına devam ediyorlar. SES Türkiye'ye konuşan Ermenistan Avrasya Ortaklığı Vakfı program yöneticisi Mikayel Hovhannisyan, «Bir zamanlar ümit verici olan bu sürecin başlangıcından itibaren ortaya konan halk temelli projeler, resmi düzeydeki başarısızlığa rağmen devam ediyor,» diyor ve ekliyor: «Bu bağlamda, belki de en önemli başarı, Ermeni ve Türk sivil toplum temsilcilerinin ortak endişe kaynağı olan konularda işbirliğine devam etmeleridir. Bu işbirliği, Türk ve Ermeni toplumları arasındaki diyalogu harekete geçirip sürdürmektedir.» Ancak sivil toplum projelerinin Ermenistan'daki etkisi, Türkiye'dekinden daha büyük oluyor. Keza Türkiye'de, Ermenistan'la yakınlaşma meselesi, halkın ve politika yapımcıların menziline çoktan çıkmış durumda. [13, p.6]

Ermenistan'da bulunan Avrasya Ortaklığı Vakfı ortak ülke direktörü Vazgen Karapetyan'a göre, «fiziki boyut, nüfus, ekonomi gibi iki ülke arasındaki aşık arsimetriden dolayı,

bu konu, Türkiye'den daha çok Ermenistan'da gündemde tutuluyor.» Bu asimetrinin, özellikle Ermenistan tarafında belli bir hayal kırıklığı yaratması muhtemel. Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleştirilmesini her iki ülkenin kamuoyu ve siyasi gündeminde popüler bir meseleye dönüştürmek ise, önemli bir sorun olmaya devam ediyor. Son yirmi yıldaki Türk-Ermeni sivil toplum faaliyetlerine dair TEPAV'ın yayımladığı bir araştırmanın iki yazarından biri olan Burcu Gültekin Punsmann'a göre, sivil toplum kuruluşlarının bu süreçte sorumluluk üstlenmesi, her iki ülkenin iç politikalarında devletin onları ne kadar «serbest bıraktığı» algısına göre değişiyor. Türk tarafından bakıldığında, halklar arasındaki etkileşimler, -Ermenistan Anayasası'nda «soykırım» olarak adlandırılan 1915 olaylarına dair tartışmaları normalleştirmenin bir yolu olarak yorumlanırken; Ermenistan tarafı, böylelikle Türklerle iletişim kurup müzakere yapmaya başladıklarını görüyorlar. Punsmann'a göre, «bu projeler, diğer tarafla diyalog kurmanın mümkün olduğunu ve sınırın öteki tarafında sesinizi duyan birisinin olduğunu gösterdi.» Bununla birlikte, bu etkileşimler genellikle belli sınırlar dahilinde kaldığı için, sivil toplum çabaları da özeleştiriden kaçınmıyorlar. Merkezi Erivan'da bulunan Civilitas Foundation'ın direktörü Salphi Ghazarian, «bu etkileşimin olumlu etkilerinin küçük bir çevreyle sınırlı olduğunu ve çok büyük bir farklılık yaratacak düzeye gelemediğini» belirtiyor. Projelerin mali sürdürülebilirliği söz konusu olduğunda ise, Türk-Ermeni yakınlaşmasına odaklanan girişimlerin neredeyse yarısı, özellikle USAID kanalları başta olmak üzere ABD tarafından finanse ediliyor. «Avrupa ülkeleri tarafından verilen ve genel hibeler arasında yüzde 26,32'lik bir dilime sahip olan hibeler, Amerika'dan alınanlarla kıyaslandığında çok daha küçük miktarda olup, özellikle Alman vakıfları ve Ankara ile Erivan'da bulunan İskandinav elçiliklerinin desteklediği halk girişimlerini temsil ediyor,» diye açıklıyor Punsmann. Bununla birlikte, Türkiye, Amerika'nın söz konusu yardım projelerinden yararlanamıyor; dolayısıyla projelerin çoğunun tasarımı, başlangıçta Ermenistan'daki bir sivil toplum kuruluşu tarafından gerçekleştiriliyor. Ancak bundan sonra bu tasarıma uygun Türk ortaklar bulunuyor. Söz konusu yakınlaşma projelerinde söz sahibi olan başlıca Türk sivil toplum kuruluşlarından, İstanbul-merkezli Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi'nde proje asistanı

Susae Elanchenny, Türk kuruluşların yaptığı projelerin daha fazla desteklenmesi gerektiğini belirtiyor. «Doğrudan Türk STK'lara daha fazla finansman fırsatı sağlanması, bu süreçte söz sahibi olan Türk paydaşların sayısının ve kapsamının genişletilmesine katkı sunabilir. Keza söz konusu kuruluşlar, Ermenistan'dakilerle kıyaslandığında halihazırda yeterince temsil edilmiyorlar.» Bununla birlikte, sivil toplum kuruluşlarının çabalarına karşın, Ghazarian'a göre, söz konusu sivil etkileşimler, Ankara ile Erivan arasındaki resmi ilişkilere bir alternatif olarak görülemez. *SES Türkiye'ye* konuşan Ghazarian, «Bu çabaların bir etkisi ve mantığının olması için, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırların açılması gerekiyor.» diyor.[13, p.7]

Ağustos 2008'de yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı oldu. Savaş sonrasında Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu tekrar gündeme geldiğinde Türkiye'nin Ermenistan'ı bu platform içerisinde görmek istediğini açıklaması Ankara'nın bölgede Erivan'ı dışlamak istemediğini göstermesi bakımından önemli bir işaret oldu. İlk zamanlarda kapalı kapılar ardında ve kamuoyunun dikkatinden uzak yürütülen görüşmeler Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü 6 Eylül 2008 tarihindeki Ermenistan-Türkiye futbol karşılaşmasını birlikte izlemek amacıyla Erivan'a davet etmesiyle gün yüzüne çıktı. Serj Sarkisyan'ın bu daveti üzerine Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, iki ülke futbol millî takımları arasındaki karşılaşmayı izlemek için Erivan'a gitti. Ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhurbaşkanı'nun daveti üzerine 14 Ekim 2009'daki rövanş maçını izlemek için Türkiye'ye geldi. Bu ziyaretlerle başlayan «futbol diplomasisi» işe yarayacak mı yaramayacak mı konusu hararetli bir şekilde tartışılırken, 22 Nisan 2009 tarihinde iki ülke arasındaki ilişkilere dair bir yol haritası açıklandı. Ardından, 31 Ağustos 2009 tarihinde İsviçre'nin gözetiminde Türkiye ile Ermenistan arasında normalleşmeyi öngören «İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol» ve «Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol»ün parafe edilmesiyle ilişkiler daha ileri bir seviyeye geldi.[2] Protokoller 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları tarafından İsviçre'nin Zürih kentinde düzenlenen törende imzalandı. Protokoller zorlu diplomatik sürecin habercisi olacak şekilde tarafların birbirlerinin törendeki konuşma metinlerine itirazlarıyla gecikmeli de olsa imzalandı. Söz konusu protokoller bu aşamadan

sonra ülkelerin parlamentolarına getirilecek ve burada onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Ermenistan yasalarına göre protokollerin önce anayasaya uygunlukları açısından denetlenmesi için Anayasa Mahkemesi'ne gönderilmesi gerekiyordu. Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010'da protokoller hakkındaki kararını açıkladı. Kararda protokollerin Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğu açıklanırken, gerekçeli kararda ise bazı maddelerin Ermenistan Anayasası ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişmeyeceği ifade edildi. Ermenistan bu kararla birlikte sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık Karabağ şartını kabul etmediğini, ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre «soykırımın» kesin ve tartışılmaz olduğunu, protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını bir anlamda ilan etmiş oldu. Türk Dışişleri Bakanlığı karara «Söz konusu kararda, protokollerin lafzına ve ruhuna aykırı önkoşullar ve kısıtlayıcı hükümlerin zikredildiği tespit edilmiştir. Bu yaklaşım tarafımızdan kabul edilemez» açıklamasıyla tepki gösterdi. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin söz konusu kararından sonra, kapalı kapılar ardında sürdürülen diplomatik görüşmelerle başlayan, futbol diplomasisi ile hız kazanan, yol haritası ile kararlılık sergileyen ve imzalanan protokollerle bir üst aşamaya geçen Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme süreci tıkandı. Şu anda protokoller iki ülkenin parlamentolarında askıya alınarak süresiz olarak beklemeye bırakılmış durumdadır.[2, p.7]

Protokoller Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkinin kurulmasını ve ortak sınırın açılmasını öngörmekteydi. Topraklarının beşte biri Ermeni işgali altında bulunan Azerbaycan için, Ermenistan'ın ambargo altında tutulması hem işgal edilen toprakların geri alınması hem de Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi yolunda Erivan'a siyasi, ekonomik ve psikolojik baskı kurmak yolunda geliştirilmiş yegâne politika idi. Türkiye'nin protokolleri onaylaması Azerbaycan kamuoyunda, Bakü tarafından yaklaşık 20 yıldır uygulanan bu politikanın netice alınmadan iflas edeceği endişesini uyandırdı. Bu nedenle Azerbaycan'da Türkiye'ye karşı yoğun bir tepki ve protesto süreci başladı. Söz konusu tepkiler, protesto mitingleri ve Rusya ile yakınlaşma politikalarından Türkiye'ye satılan doğalgaz fiyatının artırılacağı söylemlerine kadar geniş bir yelpazeye yayıldı. Azerbaycan'ın, işgal ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünü aşama

aşama değil de Ermenistan'ın kesin bir askeri veya politik mağlubiyeti sonucu bir hamlede olabilecek bir çözüm olarak algılaması, Türkiye'nin çözüm arayışlarına verdiği dozajı yüksek ve fazlasıyla duygusal tepkinin en önemli sebebi oldu. Azerbaycan'dan yükselen tepkiler üzerine Türkiye'den üst düzey heyetler Bakü'ye ziyaretler gerçekleştirdiler. Dağlık Karabağ işgali sona ermeden sınırın açılmayacağına ve diplomatik ilişki kurulmayacağına dair açıklamalarda bulundular. Şimdilerde Ankara-Bakü ilişkilerinde ihtiyatlı bir bekleyiş havası sürmektedir. Yaşanan bu gelişmeler sık sık dile getirilen dostluk ve kardeşliğe dair sloganlara rağmen Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi bir siyasi diyalog eksikliği olduğuna işaret etmiştir. Protokoller Ermenistan'da da oldukça sert tartışmalara sebep oldu. Ermeni diasporası, muhalefet, milliyetçi çevreler ve bu çevrelerle bağlantılı medya organları protokolleri ciddi bir şekilde eleştirdiler. Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan çıktığı yurtdışı gezilerinde Ermeni diasporasının protesto ve tacizleriyle karşılaştı. Tepkiler üzerine, imzalanan protokollerin Karabağ ya da soykırımdan vazgeçmek anlamına gelmeyeceğine dair diaspora ve iç kamuoyuna yönelik beyanatlar birbirini izledi. Protokollerde Azerbaycan'ın gösterdiği tepki üzerine Türk yetkililer tarafından Bakü'ye Karabağ sorunu çözülmeden sınırların açılmayacağına dair garanti verilmesi Ermenistan tarafından ön şart olarak kabul edilerek protokollerin onay süreci donduruldu. Ermenistan, protokolleri onaylayabileceğini ama bunun ancak Türkiye onayladıktan sonra olabileceğini belirtti. [2, p.8]

Sonuç

Son olarak bölgedeki sivil toplumun rolünün daha yakından incelenmesi gerekmektedir. 2011 CRRC verilerine göre sivil toplum kuruluşlarına güven Ermenistan'da (sadece %5 tam güven), Azerbaycan'da (%7 tam güven) ve Gürcistan'da (%4 tam güven) son derece düşüktür.¹¹ Hem ulusal hem de uluslararası sivil toplum kuruluşları (STK) çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır ve bu durum, farklı sebepler ve etkenlerden ötürü son zamanlarda daha da zorlaşmıştır. Yine de bazı savaş öncesi girişimler sürdürülmekte olup, sivil toplum aktörlerini bünyesine dâhil eden yeni girişimler de bulunmaktadır; dolayısıyla gelecek için bir umuttan söz edilebilir. Dağlık Karabağ sorunu hayal kırıklığı ve sorunların yalnız sürmekle

kalmayıp, artış eğilimi göstermesiyle beraber daha da zor bir hal almıştır. Bakü, sivil toplum diplomasisi ve STK'ların katılımı konularına bu girişimlerin sonuçlarından emin olmadığı için şüpheyle yaklaşmaktadır. Azerbaycan için asıl mesele, gerçek bir çözümün yokluğunda, güven oluşturucu tedbirlerin Ermenistan'ın çıkarına olmamasıdır. Bu koşul çözüme odaklanan STK'lar için bir güçlük oluşturmaktadır. Çözüm sürecinde gelişme kaydedilmesini engelleyen 2012–2013 seçimleri de göz önüne alındığında sivil toplumun rolü daha fazla önem kazanmaktadır. Yirmi yıl sonra bu sorunlar hala sürüncemededir ve ne yazık ki önümüzdeki on yıl içerisinde de bir iyileşme belirtisi göstermesi beklenmemektedir. Bu aşamada güven oluşturma süreci uzun vadeli bir perspektif kazanmalıdır. Gerek devlet gerek sivil toplum aktörleri özellikle karşı taraftaki akranları ile teması çok kısıtlı olan gençlere odaklanmalıdır. Bölgedeki güvenlik durumu da STK'ların faaliyet alanını etkilemektedir. Gürcistan'da 2008 sonrası statüko yanlış sebeplerden ötürü -toprak

sınırlarının zorla belirlenmesiyle ve Rus askeri ve sınır polislerinin bu durumu korumasıyla bir ölçüde istikrar sağlamıştır. Hayal kırıklıkları ve bastırılmış duygular her an patlamaya hazırdır; dolayısıyla güven telkin eden bir ortam neredeyse yoktur. Ancak sivil toplum inisiyatiflerini uygulamak hala mümkündür. Sivil toplum çabalarındaki başarı, sürekli, istikrarlı ve güvenilir bir yol izlenmesine bağlıdır. Bölgede böylesi bir güven eksikliği varken, güven oluşturucu tedbirler, toplumlarda anlık değil giderek artan bir değişime yönelik olmalıdır. Barış süreci hükümetler seviyesinde ise ve sadece üst düzey elitlere ulaşıyorsa, mutlaka sivil toplumu geliştirme ihtiyacı duyulmaktadır. Güven oluşturucu tedbirler doğası gereği asla tamamıyla sona ermeyen uzun vadeli bir sürecin parçasıdır. Aynı zamanda orta vadeli hedefleri belirlemek de mümkündür. Türkiye, çok sayıda taraf için seyahat sınırlaması bulunmayan, tüm taraflar için erişilebilir ve nispeten tarafsız bir zemin sağladığı için bölgesel girişimler açısından iyi bir konum sunmaktadır.

Kaynaklar

1. Aybars Görgülü, Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü. – İstanbul: TESEV yayınları, 2008.
2. Fatih Özbay. Türkiye-Ermenistan İlişkileri, İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2011.
3. Sedat Laçiner, Türk-Ermeni İlişkileri, Kaknüs yayınları. – İstanbul, 2004.
4. Semra Cerit Mazlum, Erhan Doğan, Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler, Bağlam Yayın, İstanbul, 2006.
5. Filiz Cicioğlu, Türkiye-Ermenistan Barışına STK'ların Katkısı, Türk haberleri [Turkish News]. 2014. Available at: <http://www.haberler.com/turkiye-ermenistan-barisina-stk-katkisi-2143923-haberi/>. (accessed 08.01.2017).
6. Filiz Cicioğlu, Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı, Doktora Tezi, 2011.
7. Aybars Görgülü ve Onnik Krikoryan, Türkiye'nin Güney Kafasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerini Rolü. – Ankara: TESEV yayınları, 2011.
8. M., Gündoğar Senyücel S., Görgülü A., Aydın E. E., «Türkiye'de Dış Politika Algısı», TESEV Yayınları, 2011.
9. Akgün M., Gündoğar Senyücel P., Görgülü A., Aydın E. E., «Türkiye'de Dış Politika Algısı», TESEV Yayınları, 2011.
10. Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı Etkinlik, Conrad Publish, İstanbul, 2009.
11. Filiz Cicioğlu, Ermenistan ve Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları, Akademik İncelemeler Dergisi Cilt:5 Sayı:2 2010. Ankara.
12. Babacan Ali. Turkish Initiatives, Calming the Caucasus, International Herald Tribune Publish, Ankara, 2008.
13. Mustafa Serdar Palabıyık, 2000 Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Marmara University Publish, 2017.

Е. Онгарова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Роль неправительственных организаций в турецко-армянских отношениях

Аннотация. В статье будут рассмотрены турецко-армянские отношения. В отношениях двух стран будут оценены результаты работы неправительственных организаций и инициатив НПО. Рассматривается позиция Турции между двумя странами и действия Армении в этом направлении. Отношения между Турцией и Арменией в прошлом зашли в тупик из-за карабахского конфликта и обвинения в геноциде армян. Турция продолжала проводить политику, в основном поддерживающую Азербайджан на Кавказе. Последствия негативных событий исторического прошлого в отношении Армении продолжают до сих пор. Турция осудила Армению в карабахском конфликте и потребовала вернуть карабахские земли Азербайджану. Неприятные события прошлого, вызвавшие охлаждение двусторонних отношений, до сих пор не нашли однозначного решения. Закрытие пограничных границ также изолировало отношения между двумя странами. Только благодаря положительным экономическими инициативам НПО были отмечены улучшения. Благодаря беспроигрышным инициативам НПО поддерживается построение отношений, которые обеспечивают как добрососедство, так и прибыль для обеих стран. Инициативы НПО со своими взлетами и падениями иногда приносили хорошие результаты. В целом значение роли соседней страны Армении во внешней политике Турции является дискуссионным, но для продолжения принципа добрососедства было бы выгодно поддержать армянские инициативы НПО. Таким образом, это обеспечило бы возвращение двусторонних отношений в нормальное русло.

Ключевые слова: Армения, Турция, Карабах, Армянский геноцид, Азербайджан.

Ye. Ongarova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The role of non-governmental organizations in Turkish-Armenian relations

Abstract. The article will examine Turkish-Armenian relationp. In relations between the two countries, the results of the work of non-governmental organizations and NGO initiatives will be evaluated. The position of Turkiye between the two countries and the actions of Armenia in this direction are considered. Relations between Turkiye and Armenia have stalled in the past due to the Karabakh conflict and accusations of the Armenian Genocide. Turkiye continued to pursue a policy mainly supporting Azerbaijan in the Caucasup. The consequences of the negative events of the historical past in relation to Armenia continue to this day. Turkiye condemned Armenia in the Karabakh conflict and demanded that the Karabakh lands be returned to Azerbaijan. The unpleasant events of the past, which caused the cooling of bilateral relations, have not yet found an unambiguous solution. The closure of borders has also isolated relations between the two countriep. It was only through positive economic initiatives by NGOs that improvements were noted. Win-win NGO initiatives support the building of relationships that provide both good neighborliness and profit for both countriep. NGO initiatives, with their ups and downs, have sometimes produced good resultp. In general, the importance of the role of the neighboring country of Armenia in Turkiye's foreign policy is debatable, but in order to continue the principle of good neighborliness, it would be beneficial to support the Armenian initiatives of NGOp. Thus, this would ensure the return of bilateral relations to normal.

Keywords: Armenia, Turkiye, Karabakh, Armenian genocide, Azerbaijan.

References

1. Aybars Görgülü, Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle, TESEV publications, Istanbul, 2008.
2. Fatih Özbay, Turkey-Armenia Relations, Istanbul, Wise Men Strategic Research Center Publications, 2011.
3. Sedat Laciner, Turkish-Armenian Relations, Kaknüs Publications, Istanbul, 2004.
4. Semra Cerit Mazlum, Erhan Doğan, Civil Society and Foreign Policy: New Issues and New Actors, Context Publishing, Istanbul, 2006.
5. Filiz Cicioğlu, Contribution of NGOs to Turkey-Armenia Peace, Turkish news [Turkish News]. 2014. Available at: <http://www.haberler.com/turkiye-ermenistan-barisina-stk-katkisi-2143923-haberi/>. (accessed 08.01.2017).
6. Filiz Cicioğlu, The Approach of Non-Governmental Organizations to Turkey's European Union Policy in the Framework of the Civil Society-Foreign Policy Relationship, PhD Thesis, 2011.
7. Görgülü A., Krikoryan O. Turkey's Southern Caucasus Policy: The Role of State and Civil Society Actors. Ankara. TESEV publications, 2011.
8. Gündoğar M., Senyücel S., Görgülü A., Aydın E. E., «Foreign Policy Perception in Turkey», TESEV Publications, 2011.
9. Akgün M., Gündoğar Senyücel P., Görgülü A., Aydın E. E., «Foreign Policy Perception in Turkey», TESEV Publications, 2011.
10. Turkey-Armenia Relations Workshop Event, Conrad Publish, Istanbul, 2009.
11. Cicioğlu F. Turkish Foreign Policy and Non-Governmental Organizations in the Context of Armenia and the Cyprus Problem, Journal of Academic Studies. Ankara. Vol.5. Issue 2. 2010.
12. Ali B. Turkish Initiatives, Calming the Caucasus, International Herald Tribune Publish, Ankara, 2008.
13. Palabıyık M.S., Turkey-Armenia Relations After 2000, Marmara University Publish, 2017.

Yazar hakkında bilgi:

Оңгарова Еркінай Мусладинқызы – Аға оқытушы, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Ongarova Yerkinay Musladinovna – Öğretim Görevlisi, Şarkiyat Fakültesi, Türksoy Bölümü, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Almaty, Kazakistan.

Оңгарова Еркинай Мусладиновна – старший преподаватель, факультет востоковедения, кафедра Тюрксой, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ongarova Yerkinay Musladinovna – Senior Lecturer, Department of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.